

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

УДК 94 (437.6)“15”:274

Іван Борис

аспірант

Ужгородський національний університет

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: ivanborysa7x@gmail.com

ПОШИРЕННЯ РЕФОРМАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНИ У XVI СТОЛІТТІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ЗАКАРПАТТЯ

У статті висвітлюється проблема поширення на східнославацьких землях великого релігійного та суспільно-політичного руху, відомого як європейська Реформація. Простежується процес прийняття правових релігійних засад та розглядаються спроби упорядкувати духовне життя населення регіону.

На терени Словаччини Реформація проникла на початку 20-х рр. XVI ст. Разом зі змінами, що спостерігаються при реформуванні суспільно-політичного життя на словацьких землях, відбуваються і зміни в культурному та релігійному житті країни. Протягом XVI ст. на словацьких землях відбувається поширення нових релігійних течій, що мали пряме відношення до європейської Реформації. Як відомо, реформаційні процеси призвели до розколу римо-католицької церкви та утворення нових віровчень. Вони проявлялися різною мірою практично в усіх країнах католицького світу. Нові віросповідні положення позначилися на становищі церкви як великого землевласника та складової феодальної системи, зачепивши католицьку церкву як велику ідеологічну силу. Реформація протягом XVI ст. набувала характеру широких релігійних та соціально-політичних рухів, що висували вимоги реформувати католицьку церкву й докорінно змінити її усталені роками догми та звичаї.

Цей процес не оминув і землі, що нині входять до Закарпатської області України. Оскільки край перебуває в безпосередній близькості до Словаччини, доцільним буде розглянути досвід і вплив процесу словацької Реформації на суспільно-духовне життя тогочасного Закарпаття.

Ключові слова: Реформація, релігія, віра, Бог, християнство, католицизм, церква, лютеранство, кальвінізм, анабаптизм, унітаризм, словацькі землі, Закарпаття.

Ivan Borys

Postgraduate Student

Uzhhorod National University

3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine

E-mail: ivanborysa7x@gmail.com

SPREADING REFORMATION IN EASTERN SLOVAKIA IN THE 16th CENTURY AND ITS IMPACT ON TRANSCARPATHIA'S SOCIAL AND POLITICAL LIFE

The article highlights the issue of dissemination of the religious, social and political movement widely known as the process of European Reformation on the territory of Eastern Slovakia. In particular, the author traces back the process of adopting legal religious principles and the attempts to achieve top-level systematization of spiritual life management.

Actually, Reformation penetrated into the territory of Slovakia in the early 1520s. Along with the changes in social and political life occurring in Slovakian lands, there were changes in cultural and religious life of the country as well. Throughout the 16th century new religious movements referring directly to the European Reformation spread all over the territory of Slovakia. It is common knowledge that the Reformation processes led to division of the Roman Catholic Church and formation of new religious doctrines. They were manifested to different extents of efficiency practically in all the countries of the Catholic world. Establishment of new religious principles had a significant impact on the position of the church as a big landowner as well as a component of the feudal system, affecting the role of the Catholicism as a major ideological power. Throughout the 16th century Reformation appeared in the form of widespread religious, social and political movements demanding to reform the Catholic Church and radically change its conventional dogmata and practices, which had been ingrained for years.

At the end of the century practically all over the territory of the Eastern Slovakia there were organized Seniorates and appeared the first attempts to systematize spiritual life management at top level. The first attempts to spread new religious movements were supported by the population of most eastern Slovakian cities, which was to a certain extent, an impetus to further development of the Reformation movement. While Slovaks and Germans longed for the Lutheran form of the Reformation, Hungarian residents were inclined to adopt Calvinism and Anabaptism. Thus, crystallization of Reformation was gradually building up and strengthening its position.

The process mentioned above influenced the lands which are nowadays a part of Transcarpathian region of Ukraine. As Transcarpathia is located in the

immediate vicinity of Slovakia, it is reasonable to examine the experience and impact of the process of Slovakian Reformation on the Transcarpathian realia of those days.

Keywords: *Reformation, religion, faith, God, Christianity, Catholicism, church, Lutheranism, Calvinism, Anabaptism, Unitarianism, Slovakian territories, Transcarpathia.*

Серед питань, які цікавлять словацьких науковців, чільне місце посідає процес історичного розвитку східнославацьких земель у контексті змін у релігійному житті населення, що були пов'язані з поширенням реформаційних ідей. Ці питання досліджували М. Боднарова, Д. Веселий, П. Коня, А. Коньова, Я. Квачала, А. Хайдук та ін. В Україні суттєвий внесок у вивчення Реформації у Закарпатському регіоні зробили К. Шовш, О. Ферков, С. Федака. Великий інтерес становлять праці російських істориків В. Мар'їної, Ю. Богданова, в яких висвітлені окремі аспекти розгортання Реформації на словацьких землях XVI ст., та дослідниці Ужгородського національного університету Я. Товтин. Метою цієї статті є розкриття основних питань і особливостей реформаційного руху на теренах Східної Словаччини та його впливу на територію Закарпаття.

На початку 20-х рр. XVI ст. реформаційні погляди поширювалися купцями та студентами з королівських і гірничопромислових міст, які, повертаючись із Німеччини, приносили з собою новини про Мартіна Лютера і книги, які відображали його погляди¹. Саме з цього часу починає формуватись сильна антицерковна опозиція, яка базувалася на критиці сваволі католицьких священнослужителів (продаж індульгенцій, симонія, кулумація тощо). Інформація про реформаційний рух у Німеччині швидко розповсюджувалася на всі верстви угорського суспільства. Королівський двір та католицька церковна ієрархія спочатку негативно реагували на нове реформаційне вчення. Естергомський архієпископ Юрій Сатмарі в 1521 р. у своїй промові проголосив папську буллу «In scena Domini» Лева X від 1520 р. як настанову католицизму, в якій папа прокляв Лютера і наказав священникам повідомляти про будь-які «нехристиянські» та небезпечні нововведення діячів реформаційного руху². Спочатку шляхта взагалі відкрито виступила проти реформаційних ідей, а на сеймі у 1523 та 1525 рр. видала суворі закони проти послідовників Мартіна Лютера, яких прирівнювали до еретиків³. Та після битви під Могачем (1526 р.) реформаційні ідеї набули швидкого поширення. У рік Могачької катастрофи стани Німецької імперії здобули право реформувати територіальний устрій церкви та вирішити питання її самостійності, що, своєю чергою, сприяло й відновленню могутності християнської церкви в Угорщині.

Після 30-х рр. XVI ст. поширенню Реформації сприяли деякі магнати, які керувалися не тільки релігійними уподобаннями і переконаннями, а й прагненням отримати в управління або володіння вільну церковну власність. Число прихильників вчення Лютера у Словаччині із середовища вищих світських посадових осіб, які одночасно підтримували Фердинанда Габсбурзького, постійно зростало. Серед них були і такі магнати, як Алексій Турзо, котрий пропонував надавати стипендії для закордонного навчання теологів у Віттенберзі, а також Петер Перені, Томаш Надашді, Ференц Нярі, граф Гашпар Драгфі, який виступив патроном першого синоду лютеран у задунайському місті Ердеді (1545 р.), Франтішек Бебек та інші. Серед прихильників Реформації зростала також і кількість дрібної шляхти, що підтримувала лютеранське вчення. З-поміж них, до прикладу, вирізнялися роди Балашші, Нярі, Радвані та Беницькі⁴. Вони користувалися наданим їм як патронам церкви правом призначати священиків і відкривати у своїх володіннях школи, де вчителями наймалися гуманісти-лютерани, часто випускники Віттенберзького університету.

Слід звернути увагу на те, що і містяни також прагнули домогтися права вибирати собі священиків, запрошувати проповідників і управляти власністю світських братств, які ставили перед собою як релігійні, так і благодійні цілі. Поширенню Реформації також сприяли солдати, що служили в армії Фердинанда I, велика частина яких була протестантами. Протягом тривалого часу вони несли службу у фортецях уздовж турецького кордону й нерідко супроводжувалися протестантськими священиками. Навіть деякі командувачі габсбурзької армії підтримували реформаційні ідеї⁵. Поширенню реформаційних поглядів сприяла й османська присутність, оскільки Габсбурги постійно потребували військової та матеріальної допомоги, яка в першу чергу надходила від євангельської шляхти та міст⁶. Загалом, турки лояльно ставилися до зростання реформаторських поглядів, оскільки вважали це значним послабленням династії Габсбургів.

У середовищі прихильників Реформації формувалися яскраві непересічні особистості. Першим розповсюджувачем реформаційних поглядів на теренах Східної Словаччини, а саме в Бардієві, Кошицях та Пряшеві, був Валфганг Шустел. Він виступав проти віровизнання католицької церкви, заперечував католицькі догматичні канони та літургійні настанови, не визнавав церковних оздоб, шанування святих тощо⁷.

Найважливішими питаннями для В.Шустела залишалися ті, які визначали, чи слід залишати на розсуд людини, слухати (або не слухати) слово Боже, чи слід карати її за непослух, а якщо так, то за яких обставин. Реформацію він розумів як поворот до нового життя, навернення до

чесності та моралі. Як впливає з поглядів В. Шустела, він намагався перетворити місто на так звану старозаконну духовну республіку⁸. Кожен житель міста повинен у неділю слухати в церкві слово Боже, інакше буде змушений понести покарання. Вимоги В. Шустела виходили за духовно-релігійні рамки і стосувалися також господарської діяльності вірників, їх морального, родинного та суспільного життя. Однією з його вимог було те, щоб міська рада ставилася до жителів міста відверто й чесно. Також В. Шустел намагався домогтися від міської ради фінансового утримання, але дістати схвалення йому не вдалося⁹.

Шустел ніби випередив час, а отже належав до найрадикальніших представників бюргерської Реформації в Угорщині. Незважаючи на певні суперечності під час своєї діяльності в Бардієві і Кошицях, він доклав багато зусиль до поширення реформаторських ідей у східнословачькому регіоні, і в цьому плані його роль є значною.

1522 р. кошицьким священиком став уже згаданий нами Ян Генкел. У науковій літературі він відомий як перший реформаційний проповідник Кошиць. Паралельно з містами, перші ознаки Реформації в Угорщині спостерігалися і в королівському дворі, де найвизначнішим прихильником Лютера та його вчення був Юрій Бранденбурзький, військовий вихователь угорського і чеського короля Лайоша (Людовіка) II Ягеллона (1516–1526) і довірена особа його дружини — королеви Марії, сповідальником якої був Ян Генкел. Королева Марія через свій толерантний підхід до Реформації часто опинялася під підозрами та звинувачувалася в єретичних поглядах¹⁰. Як відомо, королева оточила себе такими гуманістами, як Симон Грінеус, Вітус із Віншеїма та Конрад Кордатус. У цьому гуманістичному оточенні шанувалося вчення Еразма Роттердамського та Мартіна Лютера. Людвік II категорично забороняв у своєму палаці діяльність реформаційних проповідників, хоча, з іншого боку, угорський королівський палац був відкритий для гуманістичних поглядів. Саме там Генкел ознайомився з листами Еразма Роттердамського, а посередництвом свого приятеля Яна Антоніна з Кошиць, який працював лікарем у палаці польського короля, перебував з ним у безпосередньому контакті.

У 1526 р. Ян Генкел повернувся до Кошиць, де проповідував реформаційне вчення¹¹. Попри те, що Генкел усвідомив недоліки католицької церкви й підтримував особисті зв'язки з представниками протестантизму, він розумів причини Лютерових реформаційних настанов у питанні проведення церковних реформ. Однак у своєму ставленні до Реформації Генкел був дуже обережний, що пояснюється як поважним віком, так і хворобою. Як освічена людина та гуманіст, він був проти насильства й ненависті. Негативно ставився й до анабаптистів та сакраментарів. Хоча Генкел і прагнув реформи церкви, він не міг зробити

остаточний крок, той, який згодом зробили Лютерові наступники, тому відкрито так і не став на бік Реформації.

Ще однією постаттю ранньої Реформації є Матей Девай Біро. 1531 р. його було призначено священником у Кошицях. Навчався у Віттенберзі, а до Кошиць прийшов як проректор угорських вірників¹². Поширював лютеранські погляди, через що його називали «угорським Лютером». Він критично ставився до відпущення гріхів, очищення, сповіді, церковних реліквій тощо, але виявляв ліберальне ставлення до церковних свят і постів, зокрема практикував причастя хлібом і вином, а службу правив національною мовою.

Одним із найвизначніших культурних діячів XVI ст. в Угорщині вважається релігійний письменник, педагог, яскрава постать словацької Реформації Леонард Стоцкел¹³. Завдяки йому гуманізм на території теперішньої Словаччини набув реформаційного значення.

Особистість Леонарда Стоцкела нам частково стає ближчою через його кореспонденцію, особливо листи, адресовані Філіпові Меланхтонові. З них проглядається працьовита людина, глибоко віддана церкві¹⁴. Винятковість Леонарда Стоцкела полягала в здатності всотувати з життя ті позитивні впливи, які сформували його як реформатора й гуманіста. Одним з реформаційних позитивів діяльності Стоцкела був акцент на навчанні й вихованні молоді генерації. Як відомо, Реформація неабияк сприяла вдосконаленню освітньо-педагогічних ідей¹⁵. У шкільну практику Стоцкел впроваджував педагогічні принципи Філіпа Меланхтона. У 1540 р. він склав закони Бардівської школи «Leges scholae Bartphensis», які впливали з саських (Меланхтонових) шкільних законів. Вони точно визначали релігійну основу виховання шкільної молоді. Учні навчали основ релігії, читання Святого Письма та молитов. Завдяки своїм принципам у питаннях гуманізму та Реформації Стоцкел став першим представником реформаційного гуманізму віттенберзького типу на словацьких землях.

Стоцкелові праці та упровадженні ним релігійні документи (Шариські та Пряшівські статті, визнання віри «Confessio Pentapolitana») свідчать про те, що їхній автор — віруюча людина, яка переймалася суспільними та релігійними проблемами того часу. Вирішуючи їх, він завжди опирався на реформаційні принципи. Леонард Стоцкел вражає тим, що зміг у такому віддаленому від колиски Реформації місті створити працю, яка поклала початок відновленню церкви віттенберзького напрямку — Євангельської церкви Аугсбурзького визнання (ЄЦАВ) на території теперішньої Словаччини.

У 1524–1525 рр. на землях Східної Словаччини почав поширюватися радикальний реформаційний рух — анабаптизм. Представники цього

напрямку стверджували, що Біблія є кінцевим і непогрішним канонем віри й життя. Багато анабаптистів тлумачили її буквально. Вони вважали, що церква повинна бути вільною та незалежною асоціацією, відділеною від держави. Вони також практикували хрещення вірян — спочатку обливанням, а пізніше — зануренням. Засудження хрещення дітей як невідповідного Святому Письму й вимога перехрещуватися дали їм назву анабаптистів. Багато з них наполягали на повному відділенні церкви від держави й запровадженні суспільної власності.

У Словаччині найвідомішим представником цього напрямку є левоцький анабаптистський проповідник Андреас Фішер, що проповідував у Левочі, а також Ізіяш Ланг¹⁶. Як відомо, переслідування анабаптистів не можна приписувати лише правителю та католицькій церковній ієрархії, тому що ні пролютерівські міські ради, ні багаті містяни не були зацікавлені в соціальних програмах анабаптистів, основою яких було відділення церкви, суспільна рівність, колективна власність майна та взаємна поміч.

У 40-х роках XVI ст. на східнославацьких землях розпочинається діяльність перших церковних колегій, які визнавали реформаційні погляди, прагнули відокремлення від католицької церкви та створення власної організаційної структури. Першими серед словацьких міст своє віровизнання почали формувати східнославацькі вільні королівські міста.

Варто зазначити, що в основному ядром Реформації на цих землях були багаті торгові міста, які від XV ст. були пов'язані об'єднанням під спільною назвою «Pentapolitana» — «П'ятимістя». Воно об'єднувало такі міста, як Кошиці, Пряшів, Левоча, Сабинів та Бардіїв.

У результаті організаційної діяльності вільних королівських міст виникли перші конкретні постанови, які стосувалися церковного життя. Першими статтями реформаційного спрямування, які виникли на теренах «гірської» Угорщини, стали так звані Шариські статті (*Articuli congesti ad instaurationem ecclessarium in comintatu Saarosiensi*), прийняті в 1540 р., вони вважаються найдавнішими на теренах Словаччини¹⁷. Правила встановлювалися для Шариських церков у містах Бардіїв, Пряшів та Сабінов. Вони містили 26 принципів церковного життя. На той момент ці правила ще не розрізняли двоступеневу церковну політику (віряни та керівники).

На ґрунті поширення Реформації 13 грудня 1545 р. було розпочато перше засідання Тридентського Собору, де визначалися головні цілі католицизму: зростання і звеличення християнської віри й релігії, викорінення омани, спокій та конфесійна єдність, реформа духовництва і християнського народу та придушення ворогів християнства. Імператор Фердинанд I взяв на себе відповідальність зобов'язати протестантів до поступок і вийти з конфлікту, досягнувши компромісу. Свою силу

показав зворотний процес: міста «Пентаполітани» зібралися і виступили зі своїми статтями на синоді у Пряшеві, що відбувся у 1546 р. під назвою «Cannones Synodi Epeeriensis de Doctrina et Ritibus». Їх основу склали попередні 26 статей (Шариські статті), і поширювалися вони вже на 5 вільних королівських міст «гірської» Угорщини. Крім них, на синоді були присутні представники двох міст Списького комітату та декількох центрально-словацьких шахтарських колегій, священники, ректори шкіл і представники магістратів¹⁸. Голоували на синоді заступник міської ради Антон Шолтс, священник Самуел Саутер, угорський проповідник Ян Фабріціус і словацький проповідник Ян Рагаціенус (Раецький). Пряшівський синод ухвалив 16 канонів, в яких були сформульовані основні принципи церковного життя. За основу віри взяли Аугсбурзьке віровизнання та «Загальні принципи теології» («Locī communes») Філіпа Меланхтона¹⁹.

Пряшівські статті поклали початок двоступеневій Євангельській церкві Аугсбурзького визнання — колегії та сеньйорату. Єпархії мали утримувати реформаційне вчення. У випадку недотримання цього правила священники мали про це повідомити архідіяконові (голови). На синоді в Пряшеві прихильники більшості міст Спиша та Шариша вибрали першого керівника — Міхала Радашіна. Право керівника полягає у спостереженні за чистотою вчення, висвячуванні священників, відвідуванні церковних нарад і под. У статтях приділялася увага створенню шкіл та проведенню богослужінь, турботі про бідняків, встановленню церковних свят та їхньому дотриманню.

Через невдалі спроби католицької верхівки припинити поширення реформаторських поглядів було вирішено піти на компроміс між протестантами та католиками. 15 травня 1548 р. оголошено Аугсбурзький інтерім (тимчасове положення), згідно з яким священнослужителям дозволялося одружуватися, а таїнство причастя велося за обома зразками. У цій ситуації король Фердинанд I на угорському сеймі 1548 р. в Пресбурзі (Братислава) сформував подібний до Аугсбурзького інтерім. Суть постанови зводилася до того, що релігія має повернутись до своїх попередніх форм, а ересь має бути викорінена. Східно-словацькі міста мали обґрунтувати позицію свого відходу від настанов католицької церкви та здійснення реформування своїх церковних обрядів²⁰.

Король Фердинанд I віддав наказ шляхом проведення візитації контролювати реалізацію постанови, прийнятої сеймом 1548 р. Для цього він відрядив комісарів Штефана Бардала та радника Грегора Шібріка. Візитацію було розпочато на східно-словацьких землях, задля цього комісари прибули до Пряшева і 14 серпня 1549 р. взяли участь у зібранні містян. Представники Левочі вирушили за Міхалом Радашіном, щоб він

підготував витяг із «Загальних принципів теології» («*Loci communes*») Філіпа Меланхтона. Однак прашівці їх випередили, і довести справу до логічного завершення доручили ректору Леонарду Стоцкелу, який і уклав «*Confessio Pentapolitana*» із 20-ти статей на основі праць Філіпа Меланхтона, Аугсбурзького віровизнання 1530 р. та Прашівських статей 1546 р.²¹

Визнання віри п'яти східнославацьких міст, тобто «*Confessio Pentapolitana*», є близьким до Аугсбурзького віровизнання без його другої частини — «Спірних статей» (22–28), у яких ідеться про зловживання в католицькій церкві. Цей документ є коротшим, і за рахунок випущених статей з цитатами отців церкви він більшою мірою опирається на Біблію, є більш поміркованим та просякнутим бажанням піднести символ віри в позитивному ключі. Наприклад, 2-га стаття про створення світу пояснює походження зла неприйняттям сатани. Через гріх приходять смерть, і усі нещастя є покаранням за гріхи. Стаття 6-та присвячена питанням про віру, яка є даром Святого Духа. Ця стаття також містить положення про інститут священства й положення про те, що Святий Дух і слово Боже мають вплив на віру. Стаття 8-ма містить тези про церкву й поєднує в собі 7-му і 8-му статті Аугсбурзького віросповідання. Тут наголошується, що з самого початку була і буде існувати тільки одна католицька, тобто Вселенська, Церква. Далі йдеться, що «навіть якщо церква в дійсності (...) перебуває у підданстві світської влади, то в релігійному плані вона нікого іншого, окрім Христа, за Найстаршого не визнає»²². Стаття 17-та містить настанови про життя в шлюбі, який є Господнім призначенням для кожного, хто вірує в Бога. Цієї та наступної 18-ої статті про воскресіння мертвих у Аугсбурзькому віросповіданні немає.

2 серпня 1549 р. Міхал Радашін надав текст цього віросповідання для ознайомлення королівським комісарам. Його підписав король Фердинанд I, Ягерський єпископ Антон Веранчич та Естергомський архієпископ Мікулаш Олаг. У 1564 р. віровизнання було знову скріплено 22-ма підписами в Бардієві на конвенті²³.

Отже, незважаючи на економічні суперечки, східнославацькі міста зуміли об'єднатися навколо проблеми віросповідання і тим самим бодай на деякий час обмежити вплив світської влади.

Словацьку Реформацію не оминув і вже згаданий нами кальвінізм, який був успішним продовженням лютеранських поглядів спочатку у Швейцарії, а потім і за її межами. Кальвінізм ще більш суттєво спростив канони християнського культу і богослужіння, додавши церкві демократичний характер (виборність керівництва церкви мирянами), відокремивши її від держави. Проголошену Реформацією свободу совісті та тлумачення Біблії кальвінізм звів до свободи від католицизму, намагаючись

таким чином не допустити критики свого вчення. На відміну від лютеранства, в кальвінізмі немає загальнообов'язкового символу віри, єдиним джерелом віровчення вважається Біблія.

На східнославацьких землях найбільшого поширення внаслідок політичних подій кальвінізм набув у Кошицях. Так, у 1536 р. територія міста Кошиці була під юрисдикцією Яна Запольського. Заможні німецькі родини були змушені виїхати з міста, а їхнє майно Запольський роздавав своїм прихильникам. З послідовною «мадяризацією» йшов пліч-о-пліч і кальвінізм, якого угорська спільнота прагнула завдяки проповідям своїх церковних діячів. Кальвінізм у ті роки проголошував у місті Штефан Сийкелі, а в середині століття — угорський проповідник Антон Сенткіраль, з іменем якого пов'язане найбільш поглиблене проникнення кальвіністських ідей до Кошиць²⁴. Реформати-кальвіністи відкинули майже всі зовнішні атрибути культу (ікони, свічки, хрест). Хрещення і причастя вони розглядали як символічні обряди. Проповідь є центральним елементом богослужіння, яке включає також спів псалмів і молитви. Оскільки в місті проживало змішане німецько-угорське населення, а угорці тяжіли до кальвінізму, національні розбіжності тут не вщухали ще протягом багатьох десятиліть. При цьому, угорці скаржилися з приводу того, що їхні інтереси й погляди щодо протестантської релігії ігноруються²⁵.

Кальвіністська Реформація на території сучасної Східної Словаччини не охопила всю цю територію, а лише її частину. В основному це стосувалося Гемерської, Малогонтської, Абовської, Турчанської, Земплинської, Ужанської та частково Шариської жуп. Ця територія була частиною передтиського району, який формувався поступово переважно на території середньовічної Ягерської єпархії поза межами кола впливу вільних королівських містечок, що на північному заході²⁶.

Щодо формування цієї церковно-адміністративної території, а також аспекту закріплення кальвінізму в Східній Словаччині та його поширення серед словацького населення, то тут ключову роль відіграла Земплинська жупа. Оскільки в жупі не було жодних королівських міст, головну роль при поширенні Реформації відіграли землевласники, а особливо родини магнатів і шляхтичів. Одним з перших магнатів був Петер Перені, який уже в першій половині 30-х рр. прийняв вчення Лютера й запросив до своєї Земплинської резиденції у Шарошпатаці відомого реформатора Сієну Гельсеці (з Сечовиць)²⁷. Цей факт також вказує на роль міст та безпосередніх землевласників цього регіону в поширенні Реформації. Магнат Петер Перені підтримував і наступних послідовників нового вчення, надаючи їм будинки у своїх володіннях. Таким був, наприклад, Міхал Сіклосі, який проповідував у Требішові.

Наступним визначним реформатором, що певний час працював у містечку Шатораляуйгель, був Мартін Шанто Калманчегі, відомий як поширювач праць швейцарського реформатора Ульріха Цвінглі, а невдовзі і Жана Кальвіна²⁸. Подібно чинив ще один проповідник, який поширював реформаційні ідеї в Шарошпатаку, — Матей Біро Девай. Через свої переконання Матей Біро Девай теж мав конфлікт із землевласником²⁹. Окрім релігійного життя, велику увагу Перені приділяв розвитку освіти. З його іменем пов'язана трансформація школи в Шарошпатаку на лютеранську гімназію в другій половині 30-х рр., внаслідок чого було створено підґрунтя для реформатського (євангелістського) коледжу.

Після смерті Петера Перені підтримувати Реформацію у Земплинській та інших жупах продовжували його жінка Клара і син Габріель. Ще за їхніх часів до Шарошпатаку був запрошений ще один реформатор Штефан Копачі, який поширював учення Кальвіна³⁰. На додаток до центрів у південних жупах (у Шарошпатаку, Шатораляуйгелі та містах Токайського регіону) Реформація швидко ширилася на теренах центральної й гірської частини Земплинської жупи. У середині XVI ст. проповідники реформаційних ідей поширювали свої погляди в містечках Сечовці, Требишів, Вранов, Гуменне та в декількох прилеглих селах³¹. Окрім родини Перені, цим займалися й інші місцеві магнатські роди, передусім Другети, які панували на більшій частині Земплинської і сусідньої з нею Ужанської жупи. З поміж Другетів цим найбільше займалися брати Іштван, Георгій, Габріель і Антон. Крім них, реформаційні ідеї підтримувала ще одна представниця роду Другетів — це Ефросина, дружина крайового судді Іштвана Баторі. Подібно до Другетів, Реформацію прийняли родини Драгфі, Надаші та деякі інші.

До середини XVI ст. кількість парафій з послідовниками Реформації значно зросла. У 50-х роках XVI ст. проповіді щодо вчення Лютера здійснювалися також в Оборині, Нижньому Грушові, Трговищі та Тушицях³².

Водночас Реформація ширилася і в західних частинах сусідньої Ужанської жупи³³. Окрім Другетів, у першій половині століття реформаційні ідеї поширювали представники багатих родин Еуденфі та Понграц з Михайлівець, а також родини Добо, Мокша, Ракоці, Горват та інші³⁴. Найважливішим центром Реформації стало місто Ужгород, розташоване в безпосередній близькості від нинішньої Словаччини та історичної словацької етнічної території. У кількох містечках жупи, які зараз перебувають на території Словаччини, наприкінці 50-х на початку 60-х рр. здійснювали свою діяльність проповідники Реформації. Ідеї Реформації у цей період поширювали й парафіяльні священики в Чичаровцях, Рускові,

Великих Капушанах, Павловці над Ужем, Собранці та Сенному³⁵. З вищезгаданих даних ясно, що і в Ужанській жупі відігравали важливу роль містечка як перші центри Реформації — Великі Капушани, Павловці, Собранці і сам Ужгород.

У поширенні реформаційних ідей на території Абовської і Турчанської жуп ключовими стали магнати з дворянством і вільне королівське місто Кошиці. З маленьких міст на потужні центри Реформації перетворилися Обоуйшант і Сакс³⁶. Подібно до шляхти, міста потім стали поширювати нове вчення в селах, що їм підпорядковувалися. Наприкінці 50-х рр. XVI ст. тут діяли священники-реформатори в таких регіонах Абовської і Турчанської жуп, як Сіліцька Яблониця, Грушів, Яблонів і Хрхов³⁷.

Реформація на південному заході від Гемерської та Малогонтської жуп поширювалася від центрів на північ (Спиш) і на південь (Боршодська жупа, місто Мішкольц). Спочатку парафії Реформації обмежувались німецьким населенням Верхньоугорських шахтарських міст, серед яких першими, що прийняли вчення Лютера до середини століття, були Рожнява і Римавська Баня. Реформаторські проповідники в Римавській Сечі та Римавській Соботі вже працювали в наступні роки. Інтенсивніше Реформація в цих жупах поширювалася в другій половині століття після її прийняття родинами Бебеків та іншими шляхетськими родинами³⁸.

Таким чином, з поширенням у передтиських жупах кальвіністська Реформація безпосередньо наблизилася до теренів сучасної Словаччини та словацької етнічної території. Цей вплив ще більше посилювався після 1561 р., коли значна частина парафіяльних священників отримала кальвіністське та Женевське віровчення в південноземплинському Тарцалі. Синод був зібраний Штефаном Копаци, і більшість міністрів з Ягерської єпархії приїхали на нього. Визнання в Тарцалі відрізнялося від догматики Мартіна Лютера та канонів церкви. Насамперед, Єпископське відомство відмовлялося в будь-якій формі від зображення Вечері Господньої³⁹. Можемо констатувати, що у тлумаченні основних теологічних питань земплинські реформатські проповідники на початку 60-х років розійшлися з колегами з вільних королівських міст, які гостро засудили їхні дії, а потім оскаржували їхні погляди. Тоді настало остаточне руйнування єдності Реформації у Верхній Угорщині, і з того часу вона розвивалася у двох різних напрямках.

Отже, вже наприкінці століття практично на всій території Східної Словаччини були організовані сеньйорати і спостерігалися перші прояви та намагання впорядкувати управління духовного життя на вищому рівні. Перші спроби поширення нових релігійних течій знайшли підтримку серед населення більшості східнославацьких міст, що було, певним чином, поштовхом до подальшого розгортання реформаційного руху.

В умовах політичної боротьби та громадянської війни, тотальної розрухи й морального виснаження Реформація почала свій переможний шлях угорськими теренами й дісталася до найвіддаленішого північно-східного куточка держави — земель, які сьогодні входять до складу Закарпатської області України⁴⁰. Своєрідний історичний розвиток та поліетнічне населення регіону впливало на перебіг і характер Реформації.

Швидкому поширенню нових реформаційних учень та релігійних течій у Північно-Східній Угорщині сприяв і той факт, що на землях, які були безпосередньо підпорядковані єпархії у Ягрі, світські та духовні стани вели боротьбу за владу. Отже, був відсутній контроль за діяльністю церковного життя.

Як уже згадувалося, поширенню лютеранства неабияк сприяв магнат Петер Перені — всевладний володар Північно-Східної Угорщини⁴¹. Щоправда, спершу Петер Перені не був послідовним прихильником Реформації, хоча його, мабуть, так само, як і багатьох інших можливо-владців, та й священників, неабияк хвилювали питання очищення віри. Та попри це, в 1537 р. Петер Перені в Шарошпатаці приходив на месу. Задля підтримки реформаційного руху родина Перені не гребувала навіть збройними погрозами. Так, Петер Перені разом зі своїм сином Габором навіть зруйнував три чернечі обителі католиків: у Требішові, Шарошпатаці й Шаторалаяйгелі. Як наслідок, на базі монастиря в Шарошпатаці постала лютеранська школа⁴².

Заслугує на увагу й те, що при дворі Петера Перені перебувало чимало проповідників протестантизму, які вплинули на поширення цієї течії на сусідні з Шарошпатаком території, передусім — на володіння графів Другетів. Неабияку роль тут відігравали й родинні зв'язки. До прикладу, надзупан Ужанського комітату Ференц III Другет перебував у шлюбі з Ержебет Перені. Ревним послідовником Реформації був і його брат Георгій Другет. Відтак Другети теж стали поширювати реформаційне вчення у своїх володіннях, серед інших — й у деяких руських селах⁴³. У 40-х роках XVI ст., крім магнатів, до Реформації приєдналася і середня шляхта, а також селянство північно-східної Угорщини⁴⁴. Закономірно, що родина Другетів стала опікуватися першими протестантами Ужгорода⁴⁵.

Перші представники швейцарського напрямку протестантизму в Угорщині з'явилися тоді, коли лютеранство завоювало вже чималі простори. Центром Реформації стало закарпатське місто Берегово (Берегсас). Протестантизм охопив увесь Березький комітат, де проживало переважно угорське населення. У 1545 р. в Берегові вже було проведено два синоди протестантів, котрі проголосили кальвінізм основною релігією угорського населення. Проповідником кальвінізму на Закарпатті, а в деяких питаннях

і радикальним послідовником Цвінглі, став уже згаданий нами Мартін Шанто Калманчегі. Він народився наприкінці XV ст. в Калманчені. Теологічну освіту здобув у Краківському католицькому університеті. При посвяченні в духовний сан став каноніком і директором церковної школи в Дюлафегерварі⁴⁶.

Дослідниця Оксана Ферков доводить, що в 1551 р. Мартін Калманчегі, ймовірно, долучився до розбудови протестантської громади в Ужгороді, а в 1552 р. перебрався в Берегово. Він ратував за скромну віру і церкву, доступну для всіх. Побутує думка, що саме Мартін Калманчегі ініціював реформаторський собор у грудні 1552 р., на якому було підтримано пропозицію швейцарських реформаторів щодо таїнств причастя й сповіді, а також щодо віктарів. У 1556 р. Калманчегі повернувся до Дебрецена, де ще деякий час займався проповідницькою діяльністю. Помер у грудні 1557 р.⁴⁷

Услід за Ужгородом і Береговим Реформація охопила Мукачево, Виноградово (Севлюш), Хуст, Тячів, інші містечка та, частково, села⁴⁸. Так, в Ужанському комітаті, центром якого було місто Ужгород, протестантські громади виникли в таких містечках, як Капушани й Собранці, а також у селах Батфа, Часлівці, Чічера Доборуська, Горяни, Коритняни, Латорицькі Ремети, Паладь, Тибава, Сенні, Тарновці, Доманинці, Невицьке, Радванка, Минай, Яроч. Тут, мабуть, поширювалося лютеранство, позаяк відомо, що 1555 р. в Ужгороді саме це вчення проповідував магістр Петер⁴⁹.

Водночас, у другій половині XVI ст. у багатьох населених пунктах північно-східної Угорщини богослужби проводилися й за швейцарським зразком Реформації (кальвінізм)⁵⁰.

Крім лютеранства й кальвінізму, значну підтримку на теренах історичного Закарпаття здобув радикальний напрямок Реформації — унітаризм. В Ужанському комітаті ревним послідовником унітаризму був Лукач Егрі, який обіймав посаду проповідника Ужгорода, а невдовзі — і декана церковного округу⁵¹. Він виступав проти таїнства хрещення дітей, за заборону усіляких клятв, ратував за усупільнення майна громади унітаристів. За відчутний радикалізм його проповіді стали об'єктом критики. Врешті-решт, на соборах у Сіксо (січень, 1568 р.) та в Шарошпатаці (серпень, 1568 р.) погляди Лукача Егрі було засуджено, а його самого — звільнено з посади. Новим деканом Ужанського церковного округу став Гергель Сікасаї, який у 1568 р. прийняв рішення Дебреценського собору 1567 р. про канони кальвіністської церкви⁵². В результаті, в Ужанському деканаті утвердився кальвінізм.

Отже, Реформація на теренах сучасної Словаччини поширювалася швидко та успішно. Уже в першій чверті XVI ст. внаслідок зменшення

католицької ієрархії, турецької небезпеки, динамічних поєдинків за трон Реформація могла поширюватися з відносно незначними перешкодами. Між новою євангельською та старою католицькою релігією спочатку була суттєва різниця, і тому реформатори знаходили підтримку в середовищі вірян, які були занедбані католицькою церквою. Доки словаки та німці прагнули лютеранської форми Реформації, між жителями переважно угорської національності поширювався кальвінізм та анабаптизм. Так кристалізація Реформації потроху нарощувала свої позиції.

До кінця XVI ст. реформаційні погляди знайшли багато прихильників у містах Східної Словаччини та регіону історичного Закарпаття. Для розвитку Реформації склалася сприятлива ситуація, тому що міста були релігійно незалежні й мали у своєму підпорядкуванні монастирі та церкви, що сприяло прилученню до нової релігії містян. У результаті, формувалася євангельська церква з інвентарем та багатими дотаціями. Вже наприкінці XVI ст. століття практично на всій території Східної Словаччини були організовані сеньйорати та спостерігалися перші прояви й намагання впорядкувати духовне життя на вищому рівні. Перші спроби поширення нових релігійних течій знайшли підтримку серед населення більшості східнославацьких міст, що було, певним чином, поштовхом до подальшого розгортання реформаційного руху.

---

¹ История Словакии. Пер. со словац.: И.А. Богданова, В.В. Марьина; с англ.: О.В. Хавановой. Научн. ред.: Ю. В. Богданов. Москва: «Евролинц», 2003. С. 154.

² Bodnárová M. Protireformácia na Slovensku v prvej polovici 16. storočia. *Rekatolizácia, protireformácia a katolícka reštaurácia v Uhorsku*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013. S. 9.

³ Bodnárová M. Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí. *Reformácia na východnom Slovensku v 16. až 18. storočí*. Prešov: Acta Collegii Evangelici Prešovensis II, 1998. S. 19.

⁴ Товтин Я. Суспільно-політичне становище словацьких земель у складі монархії Габсбургів (1526–1610 рр.). М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Держ. вищий навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», каф. історії Стародав. світу і Серед. віків, Центр іст. студій з богемістики і словакістики; передм. І. Ліхтея. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2011. С. 101.

⁵ История Словакии. С. 155.

⁶ Bodnárová M. Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí. S. 20.

⁷ Ibidem. S. 23.

⁸ Ibidem. S. 24.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Kvačala J. Kráľovná Mária a jej účasť v dejinách reformácie. *Viera a veda*, 1, 1930. S. 10–22.

¹¹ Bodnárová M. Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí. S. 23.

¹² Товтин Я. Суспільно-політичне становище словацьких земель у складі монархії Габсбургів (1526–1610 pp.). С. 103.

¹³ Slovenský biografický slovník V R–Š. Martin: Matica slovenská, 1992. S. 351.

¹⁴ Hajduk A. Leonard Stöckel. Život a dielo. Bratislava: Evangelická bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského, 1999. S. 16.

¹⁵ Petrik J. Kapitoly z domácich cirkevných dejín. Bratislava: Tranoscius, 1969. S. 238

¹⁶ Bodnárová M. Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí. S. 26–27; Ratkoš P. Počiatky novokrstenectva na Slovensku. *Historický časopis* V. 1957. S. 195; Dejiny Bardejova. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1975. S. 126.

¹⁷ Petrik J. Dejiny slovenských evanjelických a. v. služieb Božích. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 1946. S. 48; Товтин Я. Суспільно-політичне становище словацьких земель у складі монархії Габсбургів (1526–1610 pp.). С. 103.

¹⁸ Veselý D. Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 2004. S. 90.

¹⁹ Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry. 3. Zost. Pavel Uhorskai, Július Alberty a kolektív. Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius, 2002. S. 93; Kvačala J. Dejiny reformácie na Slovensku. Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius, 1935. S. 81.

²⁰ Veselý D. Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku. S. 94.

²¹ Ibidem. S. 97; Товтин Я. Суспільно-політичне становище словацьких земель у складі монархії Габсбургів (1526–1610 pp.). С. 106–107.

²² Ibidem. S. 99.

²³ Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry. S. 18; Kvačala J. Dejiny reformácie na Slovensku. S. 73; Veselý D. Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku. S. 103; История Словакии. С. 158.

²⁴ Bodnárová M. Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí. S. 27.

²⁵ Kemény L. A reformáció Kassán. Oklevéltár. Košice, 1891. S. 17.

²⁶ Kónyová A. Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16. — 18. storočí. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2010. S. 70.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Dienes D. A történelmi Tiszáninneni Református Egyházkerület a 16. században I., *Historia Ecclesiastica* 2: (1). 2011. S. 12–13.

²⁹ Ibidem. S. 14.

³⁰ Ibidem. S. 16–20.

³¹ Zoványi J. Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. XII. Budapest, 1928. S. 119–141.

³² Ibidem.

³³ Kónyová A. Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16. — 18. storočí. S. 73.

³⁴ Haraszy K. Az ungi református egyházmegye. Adalékok az ungi református egyházmegye történetéhez. *Nagykapos*. 1931. S. 34.

³⁵ Zoványi J. Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. S. 114–119.

³⁶ Dienes D. A történelmi Tiszáninneni Református Egyházkerület a 16. században I. S. 25–27.

³⁷ Zoványi J. Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. S. 7–28.

³⁸ Kónyová A. Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16. — 18. storočí. S. 75.

³⁹ Dienes D. A történelmi Tiszáninneni Református Egyházkerület a 16. században I. S. 43–44.

⁴⁰ Kálmán S. A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén (1517–1600). RIK-U Kiadó Beregszász–Ungvár, 2017. 144 s; Федака С. 3 історії християнства на

Закарпатті. Ужгород: Lira. 2013. 186 с.; Ферков О. Закарпатська Реформатська церква: історія та особливості розвитку. URL: <http://www.nas.gov.ua/publications> (дата звернення: 27.11.2018).

⁴¹ Dienes D. A történelmi Tiszánineni Református Egyházkerület a 16. században I. S. 20.

⁴² Ферков О. Закарпатська Реформатська церква: історія та особливості розвитку.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Szabó A. Egri Lukács “megtérése” (Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon). *Irodalomtörténeti közlemények*. 1984. 5–6. S. 137.

⁴⁶ Федака С. З історії християнства на Закарпатті. С. 155.

⁴⁷ Ферков О. Закарпатська Реформатська церква: історія та особливості розвитку.

⁴⁸ Як прийшла реформація до нас в Закарпаття. URL: <http://www.nas.gov.ua/publications> (дата звернення: 27.11.2018).

⁴⁹ Ферков О. Закарпатська Реформатська церква: історія та особливості розвитку.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Egri Lukács “megtérése” (Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon). *Irodalomtörténeti közlemények*. S. 545.

⁵² Ibidem. S. 548.

REFERENCES

1. Bodnárová, M. (2013). Protireformácia na Slovensku v prvej polovici 16. storočia. *Rekatolizácia, protireformácia a katolícka reštaurácia v Uhorsku*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity [in Slovakian].

2. Bodnárová, M. (1998). Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí. *Reformácia na východnom Slovensku v 16. až 18. storočí*. Prešov: Acta Collegii Evangelici Prešovienis II [in Slovakian].

3. Bogdanova, I.A., Mar'ina, V.V., Havanova, O.V., & Bogdanov, Ju.V. (2003). *Istorija Slovakii* [History of Slovakia]. Moskva: Evrolinc [in Russian].

4. Dejiny Bardejova. (1975). Košice: Východoslovenské vydavateľstvo [in Slovakian].

5. Dienes, D. (2011). *A történelmi Tiszánineni Református Egyházkerület a 16. században I, Historia Ecclesiastica 2: (1)* [in Hungarian].

6. *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry*. 3. (2002). Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius [in Slovakian].

7. Fedaka, S. (2013). *Z istoriyi xrystyyanstva na Zakarpatti* [From the history of Christianity in Transcarpathia]. Uzhhorod: Polihraftsentr Lira [in Ukrainian].

8. Ferkov, O. *Zakarpats'ka Reformats'ka cerkva: istoriya ta osoblyvosti rozvytku* [Transcarpathian reformed church: history and peculiarities of development]. Retrieved from <http://www.nas.gov.ua/publications> [in Ukrainian].

9. Hajduk, A. (1999). *Leonard Stöckel. Život a dielo*. Bratislava: Evangelická bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského [in Slovakian].

10. Haraszy, K. (1931). *Az ungi református egyházmegye. Adalékok az ungi református egyházmegye történetéhez*. Nagykapos [in Hungarian].

11. Kálmán, S. (2017). *A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén (1517–1600)*. RIK-U Kiadó Beregszász–Ungvár [in Hungarian [or in Ukrainian]].

12. Kemény, L. (1891). *A reformáció Kassán. Oklevéltár*. Košice [in Hungarian].

13. Kónyová, A., & Kónya, P. (2010). *Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16. — 18. storočí*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity [in Slovakian].

14. Kvačala, J. (1935). *Dejiny reformácie na Slovensku*. Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius [in Slovakian].
15. Kvačala, J. (1930). Kráľovná Mária a jej účasť v dejinách reformácie. *Viera a veda*, 1 [in Slovakian].
16. Petrik, J. (1946). *Dejiny slovenských evanjelických a. v. služieb Božích*. Liptovský Mikuláš: Tranoscius [in Slovakian].
17. Petrik, J. (1969). *Kapitoly z domácich cirkevných dejín*. Bratislava: Tranoscius [in Slovakian].
18. Ratkoš, P. (1957). Počiatky novokrstenectva na Slovensku. *Historický časopis* V [in Hungarian].
19. *Slovenský biografický slovník V R–Š*. (1992). Martin: Matica slovenská [in Slovakian].
20. Szabó, A. (1984). Egri Lukács megtérése (Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon). *Irodalomtörténeti közlemények*, 5-6, 137 [in Hungarian].
21. Tovtyn, Ya. (2011) *Suspil'no-politychne stanovyshe slovats'kykh zemel' u skladi monarkhiyi Habsburhiv (1526–1610 rr.) [Social and political situation of slovakian land in the composition of the Habsburg Monarchy (1526–1610)]*. Uzhhorod: Polihraftsentr Lira [in Ukrainian].
22. Veselý, D. (2004). *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku*. Liptovský Mikuláš: Tranoscius [in Slovakian].
23. *Yak pryjshla reformaciya do nas v Zakarpattya [How the Reformation came to us in Transcarpathia]*. Retrieved from <http://www.nas.gov.ua/publications> [in Ukrainian].
24. Zoványi, J. (1928). *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*. XII. Budapest [in Hungarian].